

GÁLL ERNŐ ÉS A MEGSZAKÍTOTT FOLYTONOSSÁG ÚJRATEREMTÉSE

■ A szociológus, filozófus és eszmetörténész, ideológus Gáll Ernő (1917–2000) a kolozsvári egyetem tanára és a *Korunk* főszerkesztője volt, nemzedékek támogatója és vitapartner. Egyik életrajzi jellemzése szerint a magyar Nagyváradon született zsidónak, 1940-ig „a román Nagyváradon volt magyar gyerek, majd a román Kolozsváron magyar fiatalember, filozófia szakos egyetemista. Aztán Erdély ezen része újra magyar lett, Gáll Ernő pedig újra zsidó. Ebben a minőségében aztán a magyar hatóságok vagonba rakták, és Buchenwaldba vitték. [Haza már] az újra román Kolozsvárra érkezett, ahol lelkesen folyt bele az életbe; volt neki jó oka megbecsülni azt. [...] Helyi, de annál nagyobb jelentőségű orgánumok, az *Igazság*, majd az *Utunk* szerkesztése után a *Korunk* főszerkesztője lett. Ez nevezhető élete fő művének”. Első írásait 1935–36-ban a *Nagyvárad* *Napló*, publicisztikáját a budapesti *Népszava*, szociológiai cikkeit 1937-től a *Korunk* közölte, melynek 1957-es újraindításától főszerkesztője volt 1984-es lemondatásáig.

1948-tól a magyar Bolyai Egyetem, ennek felszámolása után az „egyesült” Babeş-Bolyai professzoraként adott elő marxista és nem marxista filozófiát, etikát és szociológiát. Tizenhét könyve jelent meg, néhány románul is. Szociológiatörténeti monográfiája után nagy figyelmet keltő eszmetörténeti tanulmányokat és filozófiai esszéket közölt főként az etika, a morálfilozófia, az értelmiségszociológia és a kisebbségi ideológia köréből. Sokáig – a történelmi korszak és az életút ismeretében mondható, hogy természetesen – ő is kommunista volt, azután már „csak” marxista, a XX. szovjet pártkongresszus, majd ’56 katarzisa után felszabadult „alkotó marxista”. Később az „emberarcú szocializmus” reménykedő híve, végül a nyugat-európai „marxista reneszánsz” lelkes felfedezője a diktatórikus Romániában. Már a magyar forradalom leverése után erkölcsi-szellemi életgyakorlatává tette a módszeres kritikai önvizsgálat, a korábbi eszményekkel való fokozatos leszámolás öntisztító végrehajtását. A szektás dogmatizmussal való értelmi és lelki szakítás után az önreflexió és a kisebbségi magyar nemzeti közösség megmaradásának szolgálata jelentette számára a legfőbb értéket. A nemzetközi kitekintésből is táplálkozó tudásátadás, a tanítványok és kollégák ösztönzése mellett visszatérő tárgya lett a nemzeti-kisebbségi kérdés, élete végén a jelenkori nacionalizmus színváltozásainak megragadása. Mégis azzal a korszakos kezdeményezésével ásott legmélyebbre, amely a két világháború közti erdélyi magyar szociológiai, etikai-filozófiai gondolkodás és ideológiateremtő munka elhallgatott értékeinek „nemzeti haszonelvű” feltámasztását tűzte ki célul. Az elődök örökségére való élményszerű ráismerését morális önreflexiójával összekapcsolva olyan koncepciót alkotott, amely a folytonosságot kívánta helyreállítani. Naplóiában és leveleiben is a változékony múlt váratlan veszedelmeiről és a *Korunk*ról, a bizonytalan, akkoriban egyre kilátástalanabb jövőről beszélt. Főként pedig arról, hogy erkölcsisége és intellektusa miként segítette eljutni a kommunizmustól „a humanizmuson” át a nemzeti önvédelem gyakorlásáig, az „egyszerű” antifasizmustól mindenfajta totális hatalom megtagadásáig. A baloldal kegyetlen, komor szektájától kisebbségi közössége védelmezéséig, a hatalomból való részeseledéstől a kényszerű kompromisszumokon át a hatalommal való összeütközésig.

Mozgalmi múltjával, „vezető értelmiségiként” Gáll a romániai magyar politikai-szellemi elit, sőt az establishment meghatározó tagja volt, mégsem tartozott a hatalmi pártarisztokráciához. Olyan baloldali volt, aki kapcsolatainak védőhálójával

embereket mentett, és intézményeket védett meg, aki már évtizedekkel a „létező szocializmus” összeomlása előtt a dialógus demokratikus elveit követte, lévén a pluralizmus reménytelenül megrögzött híve. Hiába volt sokáig marxista és mindvégig baloldali, magyar polgár volt, mégpedig erdélyi magyar baloldali értelmiségi polgár. Nem polgári baloldali, hanem baloldali polgár, aki éppúgy ragaszkodott Váradhoz és Kolozsvárhoz, mint Márai Sándor Kassához. Nemcsak az urbanitáshoz, hanem városa magyar szellemi miliőjéhez, a nemzethez és a kultúrához, vagyis saját identitásához. Életműve meghatározó része az erdélyi magyar művelődés legújabb kori történetének. Olyan erkölcsi, szellemi, tudományos készség, melynek nemcsak jelentékeny eszmetörténeti (kisebbségi ideológiai) örökségével kéne jobban sáfárkodnia utókorának a 21. század elején, hanem morális imperatívuszával is kellene végre valamit kezdeni. Azzal ugyanis, ha muzeális hagyaték gyanánt, mint a lezárt múlt részét, zárójelbe tesszük, magunkat fosztjuk meg a hagyomány (többek között a transzilvánizmus), a közelmúlt és a jelen megértésétől.

Gáll életművének hármaskaraktere az új *Korunkkal* kezdett kirajzolódni. Első, könnyen megragadható vonása az a tudatos kultúraépítő, művelődésszervező munka, melynek eredménye előbb maga a folyóirat lett, amely az ideológiai-hatalmi korlátok, megannyi kompromisszum ellenére a kor erdélyi magyar művelődésének legnagyobb egyéni és kollektív teljesítménye. Gáll tudományos érdeklődése is arra ösztönözte, hogy a XX. kongresszus előtt „polgári áltudományoknak” bélyegzett szellemi területek felé forduljon. Akkor is, ha mint maga írta, az új *Korunk* lapszámai „a szerkesztőség – manipuláltságtól, téveszméktől távolról sem mentes – törekvései és a hatalmi apparátus intézkedései közötti megfelelés, érintkezés vagy éppen ellentét függvényében alakultak ki”. És a lap mellett megjelentek a *Korunk-évkönyvek*, létrejöttek a nagy hatású „intézménypótlékok”: a *Korunk Galéria*, a *Korunk-délelőttök*, a tudományos kerekasztal-fórumok, a társadalom-néprajzi kör, könyvbemutatók, rendezvények, díjak.

Kultúraépítő tevékenységével szorosan összefügg működésének másik karakterjege: a szellemi javak „alkalmazott” közvetítésére való különös képesség. E tevékenysége java hozadékára a *Korunk* évfolyamain túl egyrészt összefoglaló-elemző tanulmányaiban, filozófiai körkép-esszéiben, másrészt tanítványainak munkásságában lelünk rá. Életművének harmadik fő területe az eszmetörténet volt és az ideológia, az erdélyi magyar gondolkodói hagyomány kritikai számbavétele és az így nyert ösztönzésekből is táplálkozó eszmealkotás. Egyik, antidogmatizmusából fakadó célja volt a marxista és az etnikai reneszánsz elméleti-pragmatikus kisebbségi ideológiai összekapcsolása, az erdélyi eszmetörténet két világháború közti örökségének értékelésével is a jelen tennivalóit tudatosítva. Mindinkább ez a *Korunk* szerkesztésétől el nem választható, a többségi nemzeti-kommunista hatalom által szigorúan ellenőrzött, aláaknázott szellemi mező lett a kisebbségi ideológus Gáll kedvelt „tartózkodási helye”. Munkaterülete azért volt különösen érzékeny, mert a magyar kisebbségi ideológus veszélyes szerzet volt. Főként, ha már más világokat is látott, hozzá még szociológus, aki a 20. század első felének eszméit rostálja, mígnem a kincs, amire rálelt, gazdag emberré tette. Gazdaggá, mert a felejtésre ítélt, betiltott művek, életművek olvasása után a kritikai rostán fennmaradt aranyrögökből képes volt valami újnak, a nemzeti kisebbség identitását erősítő konstrukciónak a létrehozására.

A kisebbség szellemi önszemléletének átértelmezése idején azok a kérdések nyertek utóbb korszakosnak bizonyult jelentőséget, amelyeket Gáll erkölcsfilozófiája vetett fel. A hetvenes évek elején, amikor az új nemzedék gondolkodásában ethosz és elmélet kezdett összekapcsolódni, Gáll a *sajátosság méltósága és a felemlt fő dramaturgiája* kidolgozásáig, szabadság- és reményelvű kisebbségi ideológiája megalapozásáig jutott el. Cs. Gyimesi Éva is úgy látta: „A hatvanas évekhez viszonyítva valóban új jelenségekről van szó, hiszen a sajátosság méltóságának vezéreszméje körül – a második világháború után – most először kerül sor egy kisebbségi ide-

ológia megfogalmazására. Az előzményei ott vannak a két világháború közötti transzszilvanizmusban, az Imre Lajos és Tavaszy Sándor által kifejtett kisebbségi ethosz szellemi hagyományában, tehát Gáll Ernő valójában a megszakadt folytonosságot teremtette újra.” Az új etikai fogalmaknak az irodalomban, a közgondolkodásban, sőt a magyar politizálásban is csakhamar használatossá lett tartalma nyilvánvalóvá tette, hogy az egyéni méltóságot csak a kollektív méltóság szavatolhatja. A *sajátosság méltósága* ideológéma a kisebbségi létet nem a kisebbségi közösséget romboló viszonyok, a nemzeti önazonosság megsemmisítését célzó törekvések összességként írta le, hanem ezeket meghaladó, megvalósítandó eszményként. Az üldözött kisebbséget nem valamiféle erkölcsileg magasrendű heroikus belenyugváásra sarkallta, hanem önérzetét kívánta megerősíteni. Gáll úgy vélte: „Az emberi méltóság a józan, cselekvő remény legjobb szövetségese. Ezt úgy is mondhatnók, hogy csak a bölcs, csak a valóság fejlődéstendenciáit közvetítő és ezeket vonalán kialakuló praxishoz vezető remény méltó az emberhez. *Más szavakkal: a méltóság – akárcsak a remény – mind az egyed, mind a kollektivitás számára életbevágóan szükséges.* Etikai kategóriaként önmagunkhoz s a társadalomnak hozzánk fűződő sajátos erkölcsi viszonyulását közvetíti. Értékként való elismerésünket fejezi ki. De a tudatossá vált méltóság bennünket is kötelez, az önmagunkkal szemben tanúsítandó igényességet tolmácsolja, szüntelen önmeghaladásra késztet. Méltóságunkat védelmezve az önmagunk és embertársaink iránti tiszteletet kérjük számon, jogaink elismerését, fejlődési lehetőségeink biztosítását szorgalmazzuk. Azoknak a feltételeknek a megteremtését sürgetjük, amelyek nélkül az eszmény pusztá illúzió maradna.” Csiki László negyedszázad múltán azt is leírta: „Volt egy nyomasztóan hosszú, ám remekművet kisajtoló korszaka az önmagában is paradox kisebbségi létezésnek, melyet leginkább »a sajátosság méltósága« szlogennel jellemezhetnénk. Reményeim szerint a sajátosság természetességének kora is elkövetkezik.”

Gáll mindezzel együtt „peremszemélyiségnek” tartotta magát, szociológiai és érzelmi értelemben egyaránt. 1957 után a szellemi érték közvetítésben, a hetvenes évek elejétől a horizont kitágításában, a nyolcvanas években erdélyi magyar zsidó identitásában, a kilencvenes évek elején pedig politikailag, saját kisebbségi közösségében. Olyan, majdnem mindig hiába küzdőnek, akinek valószínűleg magyar–román viszonylatban is kezdettől utópikus próbálkozásai sikertelenek maradtak. A diktatúra bukása után emberi és tudományos „érdemei elismerése mellett” ismét peremhelyzetbe került. Mellőzötté vált, miközben ismét fontossá lett származása és politikai meggyőződése. A régi sikertelenséget újabb emberi és „intézményi” csalódások tetézték, melyek mélyen megviselték, ő azonban, mivel valóban tudós volt, tovább dolgozott, lelkesülten, olykor letörve, kétségek és bizonyosság között. Saját tudományos munkálkodását is néha az *úgynevezett* jelzővel illette, pedig nemcsak tudós volt, hanem saját iskola híján is műhelyteremtő. Örömet lelte az írásban és barátaiban, reménykedett tanítványaiiban, pályafutása végén azonban – talán eltúlzott keserűséggel, de biztosan túlzott önkritikával – úgy vélte: „Kérdéseim jobbák voltak a válaszaimnál.”

Ideológusi-eszme kutató munkáját életében megjelent utolsó műve, *A felelősség új határai* (1999) után is folytatta. „Azzal a gondolattal/tervvel foglalkozom – vetette papírra élete végén –, hogy az »erdélyiség változásai«-ról írok. Modern eszme- és politikatörténeti megközelítésben, kritikailag [...]. Regionalizmus, kelet-közép-európai összefüggések, föderalista törekvések, a poszt szocialista nacionalizmus, a kultúr nemzeti egység, multikulturalizmus.” Ez a mű már nem született meg, a gazdag erdélyi emlékirat-irodalomban kivételes helyet betöltő *Számvetés* (1995) azonban a feltett „nagy kérdésekre” igaz válaszokat adott. A *Korunk* huszonhét évét felidéző visszatekintést 2003-ban naplójának két kötete, 2009-ben levelezése követte, s az is remélhető, hogy centenáriuma nem múlik el beszélgetéseinek, vallomásainak kiadása nélkül.